

בורחס כאנאכרוניסט

איל אדר

מסותיו וסיפוריו הקצרים של חורחה לואיס בורחס עשירים, מגרים את הדמיון ומיידעים את הקורא לעולמות עמוקים. מחשבותיו ורעיונותיו המעוגנים בידע נרחב, נוגעים לעיתים בגישה האנאכרוניסטית. תחילה, אנסה להבהיר כמה מושגים יסודיים בגישה זו. (איעזר ברשימות מתוך הרצאות שהועברו ע"י ד"ר גבריאל מוקד בקורס "מבוא לאסתטיקה" באוני' בן-גוריון בנגב, וכן בספר 'מבוא לאסתטיקה' מאת פרופ' עדי צמח). אחר-כך אפנה לגישה האנאכרוניסטית עצמה אצל בורחס תוך התייחסות לקובץ הסיפורים והמסות "גן השבילים המתפצלים".

הגישה האנאכרוניסטית

אנאכרוניזם פירושו עירוב זמנים, לקיחת מאורע מחוץ לזמנו, לעיתים אף ייחסו לתקופה שאינה הולמת אותו. אם נשליך רעיון זה לגבי הספרות הרי שכאנאכרוניסטים נאחז ביצירה כלשהי ונסה להעבירה ממקומה הטבעי מעלה-מטה על סקאלת-זמנים דימונית (הכוונה, כמובן, לזמנים שהם "עבר" לגבינו, שהרי אחוזי ההצלחה בצפייה לעתיד אפסיים, הן מבחינת יצירות שנוצרו, הן מבחינת נורמות חברתיות). תוך כדי העברה לזמנים ומציאויות שאינם "טבעיים", נבקר את היצירה מבחינה אסתטית. עוד לפני שנדון בתזוזה במרחבי זמן מתעוררת שאלה מהותית. האם מחבר יצירה או בני-זמנו הם הקובעים היחידים של משמעותה או שמתקבל גם פירוש של דור מאוחר יותר? כמידה ומתקבל. מה היחסים ביניהם?

לאחר שנבהיר נקודה זו, נוכל להיפנות לבחינת קריטריונים לאותה הזוה על-פני סקאלת הזמן. כמיקרים רבים בעבר נוצרה הבנה לגבי יצירות ושמש של היוצרים נודע בעולם לאחר שנים רבות, לפעמים רק לאחר מותם. אחרים הוקעו על-ידי החברה הסובבת — אם ע"י כולה ואם ע"י תת-קבוצה שהקיפה אותם — בשל סגירות ואטימות, ורק דורות מאוחרים ש"גילו" אותם ניסו לכפר על העוול בהנצחתם. אם כן, לא תמיד הבנת בני-דורו של היוצר קובעת את ה"שיבוץ האובייקטיבי", לעיתים חשובה מסננת הזמן, חשובה הפרספקטיבה הנכונה.

כמידה ונבחר בפירוש אנאכרוניסטי של יצירה, תנאי ראשוני היא שהמערכת הלשונית של הדור היוצר תובן באותה צורה ע"י הדור השופט. בצורה זו יוכטח כי לא ייחסו ליצירה תכנים או מידע בטכסט שהמחבר לא מסוגל היה להתכוון אליהם. זאת בניגוד לתכנים שייכתן והמחבר לא היה מודע להם, לא הבליטם מספיק, לא ראה בראיה הנכונה, אך אין להכחיש שהיו בטכסט עצמו. כן לא ניתן למצוא בטכסט אינפורמציה שלא היתה ידועה ליוצר או לבני-דורו, למשל אינפורמציה מדעית. זאת בהסתייגות קטנה הנובעת מעצם קיום ספרות בידיונית, או פאנטאסיה. כוונת המחבר חשובה; אך אינה חיבת להיות הפירוש היחיד והנכון.

מובן מאליו שאם ננקוט בגישה הנ"ל, הרי עלינו להניח שאותו פירוש שנבחר יהיה חייב להתקבל על הדעת כמודל תיאורטי להסברת היצירה הנדונה. כן עלינו לבחור בפירוש שכמודל יהיה יפה ממודלים אחרים. שהרי אם לא כן, לשם מה כל התזוזה על פני ציר-זמן, אם לא כדי לראות יצירה כאור חדש מיוחד,

על רקע שונה?

גישה זו יכולה ליצור כמה בעיות:

"שיר שנכתב בשנות החמישים והשישים, יראה על רקע המאה החמש-עשרה מפתיע, מדהים, נועז ומהפכני. למשל שיר בינוני של יעקב פיכמן מול פרק כתהילים, או שיר בינוני של שלונסקי לעומת דונאש, או אידה מחקר מרתק יכול להיכתב על השפעת יונתן רטוש על שירת הקליר, וכו'" (עדי צמח, מבוא לאסתטיקה).

מטרתנו בפירוש האנאכרוניסטי, להעשיר את הראיה והביקורת. אם אכן נחליט שנקודת-המבט התיקנית להתבונן תהא הנקודה ממנה תיראה היצירה באופן היפה ביותר (אחת ההנחות שהוזכרו), הרי עבור כל יצירה נבחר זמן שיכליטה בצורה הטובה ביותר. דבר זה יגרור "הזזה" שונה עבור כל יצירה ויצירה. מטרתנו היא להאיר את האובייקט עצמו כך שיראה יפה ומושלם. אם כן, "הזזה" עקב כך תבצע כלי להתחשב בנוק האסתטי העשוי לצמוח לאובייקטים אחרים.

נבחן צפיה אנאכרוניסטית זו, שכל מטרתה להגדיל ערך יצירה.

ראשית, לא תמיד נוכל למצוא מודל מתאים לכל היצירות, שהרי אם יצירה תועבר לזמן אחר, מה יהא על אותה היצירה שהוצגה עד כה על ריקעה. ואם גם היא תועבר, מה יהא על יצירה שלישית שהוצגה על ריקעה של השניה, וכן הלאה. כך תטולטלנה כל היצירות אחת אחרי השניה, בהתאם לתכנים ולרקע שיובלטו. לא בהכרח ייסגר המעגל אם ייווצרו תנאי תצפית שירצו את כל היצירות וימלאו את התנאים שנדרשו (שהיצירה תואר בצורה הטובה ביותר), לא בהכרח תיווצר הארמוניה.

ואם ייווצר סדר כזה, הרי מציאות זו תהרוס כל בסיס להשוואה, ולא נוכל לקבוע מה טוב יותר ומה פחות, לא יישאר בסיס לקביעת ערכיות. הכול ייראה טוב יותר, יפה יותר, יאבד הערך הממשי של היצירה. אם כן, למרות שניתן לקבל לעיתים פירוש שאינו בן-זמנו של היוצר, העוזר להבין ולהעשיר-ולהרחיב את הצעות-ההבנה, אין לנקוט בגישה אנאכרוניסטית קיצונית זאת בשל מהות הערך האסתטי המחייבנו לראות יצירות אחרות כגרועות לעומת אחרות כטובות. מכאן מתחייבת שמירת פרספקטיבה היסטורית נכונה.

בורחס כאנאכרוניסט

חורחה לואיס בורחס נוטה להשתמש בגישה האנאכרוניסטית בחלק מכתוביו. מטרתו העיקרית אינה דווקא לשכנע את הקורא בצדיקת הגישה, אלא להאיר באמצעותה את הספרות מכיוונים שונים, להעשיר את הראיה והכתוב, להגיש לקורא תרגיל אינטלקטואלי שהוא לעיתים פאראדוקסאלי. יכולתו לעשות זאת נובעת בעיקר משליטתו הרחבה בספרות ומהיותו בן-בית בכמה תרבויות.

גישתו האנאכרוניסטית נובעת משתי נקודות-הסתכלות: מדיעותיו על-אודות הספרות ומהתייחסותו אל הזמן. לא נהיר באם גישתו האנאכרוניסטית נבטה מתוך דיעותיו האחרות או קדמה להן; אך ניתן להניח שהרעיונות הללו הבשילו בו בערך באותה תקופה, בשנים 1941-1938. אפשר לראות זאת לאור העובדה שהסיפורים שדנים בדיעות אלו נכתבו בתקופה המוזכרת והם מהווים חטיבה אחת במיכלול יצירתו המגוונת והענפה.

כבר בקטע הפותח בקובץ 'גן השבילים המתפצלים' מציג עצמו הסופר. הוא אומר, בדברו על בורחס בגוף שלישי: "לא יקשה עליי להודות שיצאו מתחת ידו כמה דפים בעלי-ערך. אך אין בכוחם של דפים אלה להושיעני. אולי מפני שמה שטוב בהם אינו שייך לאיש, אף לא לו, אלא ללשון ולמסורת" (גן השבילים המתפצלים, עמ' 9). בקטע אחר, "הפרח של קולרידג'", באותו הספר מצטט בורחס אימרה של פול ואלרי משנת 1938: "תולדות-הספרות אינן צריכות להיות תולדותיהם של הסופרים ולא הצלחותיהם והצלחות יצירותיהם, אלא תולדותיה של הרוח כיוצרת או כצורכת ספרות". מכאן הוא ממשיך ומנסח אותו הרעיון: "לא היתה זו הפעם הראשונה שהרוח ניסתה מחשבה זו. בשנת 1844 רשם אחד מבלבריה בעיירה קונקורד — אפשר לומר שאיש אחד כתב את כל הסיפורים המצויים בעולם... —" (עמ' 152, שם).

מכאן רואים: א'. שהתייחסותו של בורחס אל הספרות היא סמלית, ואולי אף מיתולוגית. ב'. הוא מדבר על הרוח כישות, אינו מזכיר את חשיבות האנשים. הרוח ניסחה מחשבה זו, האנשים — לבלריה. ואכן, כרגע שמתחסים אל הספרות כאל ישות עצמאית נקודת-מישקלם של בני-האדם פחותה. ראייה נוספת לכך שהספרות הינה בת-אלמוות, היא העובדה שביכולתה להשתמש ביוצרים שונים להביע אותם רעיונות. בורחס מראה שלא הוא היחיד שהניח הנחה זו. לדוגמא: ג'ורג' מור וג'יימס ג'ויס שילבו

ביצירותיהם משפטים ועמודים של סופרים אחרים, וכן אוסקר ויילד שנהג למסור לידידיו סקיצות של עלילות כדי שיפתחו אותן. כך, איפוא, מתפרשת מדברי בורחס תפישת-האמנות כישות כללית, בלתי-אישית. הספרות היא ישות, בורחס הוא אחד מנושאי-כליה, מציית לחוקיה הכתובים, וגם להללו שאינם כתובים.

כתרגיל אינטלקטואלי או כראיה מיוחדת במינה, בלתי-מעריבת מופיעה התיחסותו של בורחס לזמן. הבסיס התיאורטי הזה בא לכלל ביטוי בקטע מ'גן השבילים המתפצלים' (עמ' 160). רעיון זה מובע בעלילה "מערבית" לכאורה. מהולים בה ריגול ורצח בזמן מלחמת-העולם השניה. רעיונותיו, הנובעים מתורות מזרחיות קדומות, משנים את הסיפור, מעניקים לו חיות מיוחדת. את הדברים שם בורחס כפי הקורבן-לעתיד, הפונה אל רוצחו-לעחיד, בן לעם הסיני: "גן השבילים המתפצלים הוא דיוקנו הבלתי-שלם, אך לא הכוזב, של היקום כפי שהסיג אותו טסוי-פן. בניגוד לניוטון ולשופנהאואר, לא האמין סב-סבך בזמן אחד אבסולוטי. הוא האמין בסידרה אינסופית של זמנים, ברשת נעה סחור-סחור, גנלה והולכת, של זמנים חופפים ומקבילים. ריקמה זו של זמנים הקרבים זה אל זה, מתפצלים, חותכים זה את זה ואינם יודעים דבר זה על-אודות זה במשך מאות בשנים, עוצרת בחובה את כל האפשרויות. במרבית הזמנים הללו אין אנו קיימים כלל. בכמה מהם אתה קיים ואני איני קיים. באחרים אתה קיים ואני קיים, ובעוד אחרים אתה אינך קיים ואני קיים".

ובקהשר לעלילה אומר הקורבן שאינו יודע מה צפוי לו, ופה מתגלה ההומור הדק המיוחד כל-כך לבורחס: "לא בכל הזמנים" — לחש הוא בחיוך — 'הזמן מתפצל לאינסוף עתידים. בעתיד מסוים אני אויבך'".

בסיפור "הנס הנסתר" מתאר המחבר עיוות בלתי-הגיוני של הזמן. בקטע נידון אדם למות, אך "הוא ביקש מאלוהים שנה אחת תמימה למען יוכל לסיים את עבודתו. הכל-יכול הקציב לו את השנה הזאת. האלוהים חולל נס ניסתר: בשעה היעודה תהרגנו הפלוגה הגרמנית; אך עד מותו בין הפקודה לבין ביצועה תחלוף שנה תמימה" (עמ' 160).

בצרפנו שתי גישות אלו הרי אם הספרות היא ישות, והכותבים מישיניים, ואם הזמן גמיש ונע במסלולים רבים ומקבילים, מובן מאליו שניתן לנתק יצירות מהקשרן הכרונולוגי. הרי אם במישור-ייחוס מסוים "א" קודם ל-"ב", ובמישור אחר להיפך, ניתן גם להשוות יצירה מאוחרת ביחס למוקדמת, לנתח יצירה שלא לפי זמנה ולהסיק את המסקנות. יתר-על-כן ניתן להפריד בן היצירה ליוצר, ראייתו של היוצר יכולה להיות מצומצמת וקטנה לעומת ראייתה הכוללת של "הספרות". לכן עולמו, הסובב אותו, והצורה בה הבין הוא את כתיבתו, אינם בהכרח הגורמים המכריעים ביותר.

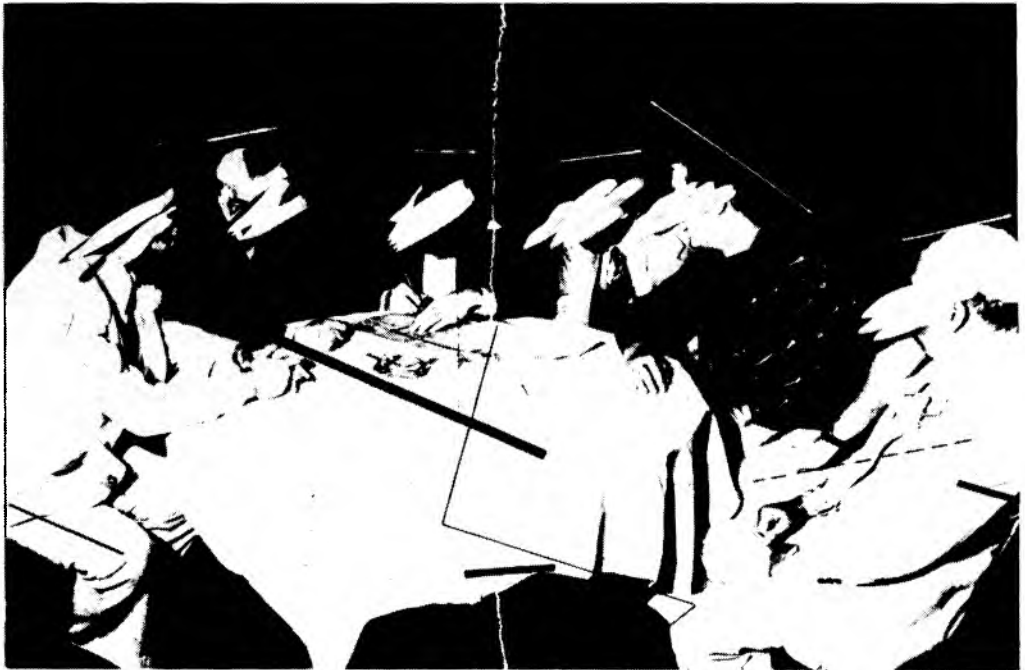
והרי זו מהות הגישה האנאכרוניסטית, המצרפת שינויים כוונות-הראיה הטמפוראלית, בזמן, עם דחיית ההסתמכות על "כוונת היוצר".

בורחס אינו טוען ל"אמת" מוחלטת של טענותיו. הוא מביע אותן לעיתים כתרגיל, כשעשוע של אדם מלומד ולעיתים כפאראדוקס הבא להאיר נקודה חשובה ולעיתים כאפיוודה מישנית רק כדי להעשיר רקע של עלילה אחרת. בקטע "קאפקא ומבשריו" (עמ' 155, שם), אנו נתקלים בגישה זו. המחבר מביא קטעים שונים של סופרים מהעבר, הקודמים לקאפקא ומציין שדרך-כתיבתם מזכירה את שלו באומרו: "אם אינני טועה, הטכסטים השונים שאני מונה כאן, מזכירים את קאפקא. ואם אינני טועה אין הם דומים זה לזה. לעובדה שניה זו נודעת משמעות מכרעת. בכל אחת מן היצירות הללו כלול משהו מייחודו של קאפקא, אך אילמלא כתב קאפקא את כתביו לא היה איש מגלה בהם את הייחוד הזה. הייחוד, למען האמת, לא היה קיים אז כלל. הפואימה של רוכרט בראונינג מבשרת את קאפקא; אך הכרתנו את קאפקא מעשירה ומשנה לגמרי את ההבנה שלנו לגבי הפואמה".

המשפט האחרון הוא אנאכרוניסטי לחלוטין. הפואמה של בראונינג היא "פחדים ונקיפות מצפון" והתפרסמה כערך בשנת 1876, בעוד שקאפקא כתב כשלושים שנה לאחר-מכן. ובורחס ממשיך: "בראונינג לא קרא את היצירה שלו כדרך שאנו קוראים אותה היום. הביקורת אינה יכולה לוותר על המושג 'מבשר' (פרקורסור), אך מן-הראוי להסיר מעליו כל משמעות של פולמוס או יריבות שדבקה בו. עובדה היא שכל סופר יוצר את המבשרים שלו. הוא משנה בתרומתו את השקפתנו ביחס לעבר וביחס לעתיד". בקטע "פייך מנאר מחברו של 'דון קיחוטה'" מציג בורחס את מנאר, משרור ופילוסוף בן-זמננו. מנאר

מנסה ליצור את 'דון קיחוטה'. אין מטרתו להעתיק את יצירתו של סרוונטס, אלא בדרך של יצירה טהורה להגיע אליה. למרות שלכאורה ברגע שיסיים את מטרתו יגיע מנאר לאותה יצירה, הרי אותם רעיונות, המובעים כאותן מילים, שנראו נדושות ומליצות על רקע זמנן, ברגע שיועתקו לרקע זמננו-אנו יראו מיוחדים. מפחיעים, ויהיו צמוקים ויפים הרבה יותר מאשר על רקע זמנם ההיסטורי.

בעזרת רעיון זה, יצירות מופרות וידועות חיראינה באור חדש ומפתיע, ברגע שנחבונן בהן מנקודת תצפית אנאכרוניסטית ותקבלנה פירוש מוזר ומדהים. ולמרות שאמר בורחס בתחילת הקטע במורכבות ובהמור האופייניים לו: "כמו כל אדם בעל טעם סלד מנאר מפני ההתחפשות המיוחדת הזאת, המסוגלת לעורר בנו — כפי שנהג לומר — אך-ורק את התענוג הזול של האנאכרוניזם", (עמ' 71, שם), הרי כעמ' 76 מסיים הוא את דבריו באומר: "מנאר העשיר (ייתכן שעשה זאת שלא במתכוון) את האמנות הנירפית והפרימיטיבית של הקריאה. זוהי טכניקה של אנאכרוניזם מכוון וייחוס מוטעה. אפשרויות הפעלתה הן בלתי-מוגבלות".

ציר: מיכאל רוכניג